

शंयुर्बार्हस्पत्यः (तृणपाणिः)। १-१० अग्निः, ११-१५, २०-२१ मरुतः (१३-१५ लिंगोक्ता वा), १६-१९ पूषा, २२ द्यवाभूमी वा पृथिवी। प्रगाथः - (१,३बृहती २, ४ सतोबृहती, ५ बृहती, ६ महासतोबृहती, ७ महाबृहती, ८ महासतोबृहती, ९ बृहती, १० सतोबृहती, ११ ककुप्, १२ सतोबृहती), १३ पुरउष्णिक्, १४ बृहती, १५ अतिजगती, १६ ककुप्, १७ सतोबृहती, १८ पुरउष्णिक्, १९-२० बृहती, २१ महाबृहती यवमध्या, २२ अनुष्टुप्।

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम्॥ ६.०४८.०१

यज्ञेयज्ञे- प्रतियज्ञम्। वः- यूयम्। गिरागिरा- प्रतिमन्त्रम्। दक्षसे- समर्थाय। अग्नये- पावकाय सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्पाय। चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यं समर्पय। वयम्। अमृतम्। जातवेदसम्- जातप्रज्ञम्। प्रियम्। मित्रम्- सखायम्। न- इव। प्र शंसिषम्- प्रशंसामः॥१॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनूनाम्॥ ६.०४८.०२

ऊर्जो नपातम्- शक्तिजम्। स्तुमः। सः- असौ। हिन- खलु। अयम्- एषः। अस्मयुः- अस्मत्कामः। हव्यदातये- देवेभ्यो हव्यदात्रे। दाशेम- दास्यामः। वाजेषु- सद्गतिषु। अविता- रक्षकः। भुवत्- भवतु। बुधः- वर्धकस्य। तनूनाम्- देहानाम्। त्राता- रक्षकः। भुवत्- भवतु॥२॥

वृषा ह्यग्ने अजरौ महान्विभास्यर्चिषा।

अजस्त्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि॥ ६.०४८.०३

अग्ने। वृषा- वर्षकः। अजरः- जरारहितः। महान्- महात्मा। अर्चिषा- स्वभासा। विभासि- प्रकाशसे। अजस्त्रेण- अविच्छिन्नेन। शोचिषा- प्रकाशेन। शोशुचत्- दीप्यमानः। शुचे- दीप्त। सुदीतिभिः- शोभनदीप्तिभिः। सु- सुष्ठु। दीदिहि- उदीप्यस्व॥३॥

म॒हो दे॒वान्यज॑सि॒ यक्ष्या॑नुष॒क्तव॑ क्र॒त्वोत॑ द॒ंसना॑ ।

अ॒र्वाचः॑ सी॒ कृणु॑ह्य॒ग्नेऽव॑से॒ रास्व॑ वा॒जोत॑ वँस्व ॥ ६.०४८.०४

तव- ते । क्रत्वा- प्रज्ञया । उत- अपि च । दंसना- कर्मणा । आनुषक्- सततम् । महः- महतः । देवान् । यजसि- पूजयसि । यक्षि- तेभ्यो हव्यं ददासि च । अर्वाचः- अस्मदभिमुखानि । कृणुहि- कुरु । अवसे- रक्षार्थम् । वाजान्-अन्नानि हव्यानि । रास्व- यच्छ । वँस्व- सम्भजस्व ॥४॥

यमापो॑ अ॒द्रयो॑ वना॒ गर्भ॑मृ॒तस्य॑ पिप्र॒ति ।

सह॑सा॒ यो म॑थि॒तो जा॑य॒ते नृ॑भिः पृथि॒व्या अधि॑ सान॒वि ॥ ६.०४८.०५

यम् । आपः- उदकानि मूलशक्तिधारा इत्याध्यात्मिके । अद्रयः- गिरयो मेघा इत्याधिभौतिके । जडदेह इत्याध्यात्मिके । वना- आरण्यानीत्याधिभौतिके । भौमभोगा इत्याध्यात्मिके । ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य । गर्भमग्निम् । पिप्रति- पूरयन्त्यावेष्टयन्ति । यः । सहसा- क्षणेन । मथितः । नृभिः- उपासकैः । पृथिव्या अधि सानवि- भूम्या उत्कृष्टे देशे । जायते- आविर्भवति ॥५॥

आ यः प॒प्रौ भानु॑ना॒ रोद॑सी उ॒भे धू॒मेन॑ धाव॒ते दि॒वि ।

ति॒रस्त॑मौ द॒दृश॑ ऊ॒र्म्या॒स्वा श्या॒वास्व॑रु॒षो वृ॑षा श्या॒वा अ॒रुषो॑ वृषा ॥ ६.०४८.०६

यः । भानुना- स्वप्रकाशेन अर्चिरादिमार्गेण । उभे रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । आ पप्रौ- आपूरयति । धूमेन धूमादिमार्गेण वा । दिवि- अन्तरिक्षे । धावते- सरति । ऊर्म्यासु- रात्रिषु मनुष्यप्रज्ञासु । तमः- अन्धकारम् । तिरः- तिरस्कुर्वन् । ददृशे- दृश्यते । वृषा- वर्षकः । श्यावासु- निशास्वपि । मनुष्यप्रज्ञायामपि । अरुषः- रोचमानः । भाति ॥६॥

बृ॒हद्भि॑र॒ग्ने अ॒र्चिभिः॑ शु॒क्रेण॑ दे॒व शो॒चिषा॑ ।

भ॒रद्वा॑जे॒ समि॑धा॒नो य॑विष्ठ्य॒ रेव॑न्नः शु॒क्र दी॑दिहि द्यु॒मत्पा॑वक दी॒दिहि ॥ ६.०४८.०७

पावक- शोधक । यविष्ठ्य- तरुणतम । अग्ने । बृहद्भिः- महद्भिः । अर्चिभिः- रश्मिभिः । शुक्रेण- शुभ्रया । शोचिषा- दीप्त्या । देव- द्योतमान । भरद्वाजे- दत्तहविष्काय । समिधानः- सम्यगुदीपितः ।

रेवत्- दानयोग्यधनं यथा भवति तथा । द्युमत्- दीप्तिर्यथा भवति तथा । नः- अस्मदर्थम् । दीदिहि-
उद्दीप्यस्व ॥७॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यंहसः समिद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥ ६.०४८.०८

अग्ने । त्वम् । विश्वासाम्- सर्वासाम् । मानुषीणां । विशाम्- मनुष्यप्रजानाम् । गृहपतिः-
कुटुम्बपालकः । असि- भवसि । समिद्धारम्- उद्दीपयन्तम् । स्तोतृभ्यः- मन्त्रविद्भ्यः । ये । ददति-
यच्छन्ति । तांश्च । शतं हिमाः- शतसंवत्सरान् । शतं पूर्भिः- अनन्तरक्षणैः । अंहसः- अघात् ।
पाहि- पालय ॥८॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ६.०४८.०९

चित्र- असाधारण । वसो- शरण्य । अग्ने । त्वम् । नः- अस्मभ्यम् । ऊत्या- रक्षया । राधांसि-
संसिद्धीः । चोदय- प्रेरय । अस्य- एतस्य । रायः- दानयोग्यधनस्य । त्वम् । रथीः- प्रापयिता ।
असि- भवसि । नः- अस्माकम् । तुचे- सन्तत्यै । गाधम्- प्रतिष्ठाम् । विदः- लम्भय ॥९॥

पर्षि तोकं तनयं पतृभिश्चमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि हरांसि च ॥ ६.०४८.१०

तोकं तनयम्- धर्मसन्ततिम् । अदब्धैः- अहिंस्यैः । अप्रयुत्वभिः- अपृथग्भूतैः । पतृभिः- रक्षणैः ।
पर्षि- पालय । अग्ने । दैव्या हेळांसि- दैवक्रोधान् । अदेवानि- रक्षसाम् । हरांसि- कौटिल्यानि । च ।
नः- अस्मत्तः । युयोधि- पृथक्कुरु ॥१०॥

आ संखायः सबर्दुघां धेनुर्मजध्वमुप नर्व्यसा वचः ।

सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ६.०४८.११

सखायः- हे सुहृदः। नव्यसा- अभिनवेन। वचः- मन्त्रेण। सबर्दुघाम्- अमृतदोग्ध्रीम्। आ
अजध्वम्- अभिगच्छत। अनपस्फुराम्- अबाधिताम्। सृजध्वम् ॥११॥

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुमैरेवयावरी ॥ ६.०४८.१२

या। मारुताय शर्धाय- प्राणप्रतीकमरुद्गणाय। स्वभानवे- स्वकीयप्रकाशयुक्ताय। अमृत्यु-
विनाशरहिताम्। श्रवः- श्रुतिम्। धुक्षत- अधुक्षत्। या। तुराणाम्- त्वरमाणानाम्। मरुताम्-
प्राणविशेषाणाम्। मृळीके- आनन्देस्ति। या। सुमैः- सुखैः। एवयावरी- एवैर्गन्तृभिः
प्राणतुरगैर्यान्ती। सा गौरदितिमाताखण्डप्रकृती रक्षतु ॥१२॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता। धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥ ६.०४८.१३

द्विता- अभ्युदयं निःश्रेयसम्। भरद्वाजाय- दत्तहविष्काय। धुक्षत। विश्वदोहसम्- सर्वेभ्यो दोग्ध्रीम्।
विश्वभोजसम्- सर्वेभ्यो भोगदायिनीम्। धेनुम्- गां पृथिवीमदितिं प्रकृतिम्। धुक्षत ॥१३॥

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम्।

अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशै ॥ ६.०४८.१४

तम्। इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम्। न- इव। सुक्रतुम्- शोभनसङ्कल्पम्। वरुणम्- ऋताधिदैवतम्।
इव। मायिनम्- प्राज्ञम्। अर्यमणम्- औदार्याधिदैवतम्। न- इव। मन्द्रम्- आनन्दकरम्।
विष्णुम्- व्याप्तमन्तर्यामिनम्। न- इव। सुप्रभोजसम्- भोगदम्। आदिशे- आदेशनाय। स्तुषे-
स्तौमि ॥१४॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविर्गूँहा वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥ ६.०४८.१५

त्वेषम्- दीप्तम्। मारुतं शर्धः- मरुद्गणम्। तुविष्वणि- बहुस्वनम्। अनर्वाणम्- शत्रुभिरनागतम्।
पूषणम्- पोषकम्। चर्षणिभ्यः- प्रजाभ्यः। यथा। शता सहस्रा- प्रभूतम्। सम्- सम्यक्। करत्-

करोति । तथा । प्रार्थये । गूल्हा- गूढाः । वसु- सम्पदः । आविः- प्रकटनम् । करत्- करोतु ।
सुवेदा- सुज्ञाताः करोतु ॥१५॥

आ मां पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ ६.०४८.१६
पूषन्- पोषक । आघृणे- दीप्तिमन् । मा- माम् । आ- आभिमुख्येन । उप द्रव- आगच्छ । ते- तव ।
अपिकर्णे- कर्णे यथा श्रूयते तथा । शंसिषम्- मन्त्रैः स्तौमि । अघा- पापिनः । अर्यः- अरीन् ।
अरातयः- लोभिनः । उप द्रव- बाधस्व ॥१६॥

मा काकम्बीरमुद्धृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।
मोत सूरौ अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ ६.०४८.१७
काकम्बीरम्- काकानां धर्तारम् । वनस्पतिम् । मा उद्धृहः- मा बाधस्व । अशस्तीः- अशंसनीयस्य
कीर्तयित्र्यः । हि- खलु । नीनशः- नश्यन्तु । उत- अपि च । सूरः- पापप्रेरकः । एव- एवम् । मा ।
अहः- हार्षीत् । वेः- पक्षिणः । ग्रीवा- कण्ठम् । मा । आदधते- गृह्णातु । बन्धनं मा भवत्विति
भावः ॥१७॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ ६.०४८.१८
अच्छिद्रस्य- अविच्छिन्नस्य । दधन्वतः- धारकस्य । सुपूर्णस्य । दृतेः- मेघस्य । इव । ते- तव ।
सख्यम्- मैत्री । अवृकम्- बाधारहिता । अस्तु- भवतु ॥१८॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।
अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ ६.०४८.१९
मर्त्यैः- मनुष्येभ्यः । परः- श्रेष्ठः । हि- खलु । असि- भवसि । उत- अपि च । श्रिया- लक्ष्म्या ।
देवैः । समः- समानोसि । अभि ख्यः- पश्य । पूषन्- पोषक । पृतनासु- वृत्रैर्जनितेषु युद्धेषु । नः-
अस्मान् । त्वम् । यथा पुरा तथा । अव- रक्ष ॥१९॥

वामी वामस्य धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ ६.०४८.२०

देवस्य वा मर्त्यस्य वा । ईजानस्य- पूजकस्य । प्रयज्यवः- पूज्याः । धूतयः- कम्पकाः । मरुतः- हे प्राणविशेषाः । सूनृता- प्रियहिता वाक् । वामी- कल्याणी । वामस्य- कल्याणस्य । प्रणीतिः । अस्तु- भवतु ॥२० ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेष शवौ दधिरे नाम यज्ञियं मरुतौ वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ ६.०४८.२१

यस्य । चर्कृतिः- कर्म । सद्यः- क्षणेन । देवः । सूर्यः । न- इव । द्याम्- नभः । परि । एति- सरति । तत् । मरुतः- मरुताम् । त्वेषम्- दीप्तम् । नाम- शत्रूणां नमयितृ । यज्ञियम्- पूज्यम् । वृत्रहम्- आवरणबाधकम् । ज्येष्ठम्- मुख्यम् । शवः- बलम् । दधिरे- उपासका धृतवन्तः ॥२१ ॥

सकृद्ध द्यौरजायत सकृद्धूमिरजायत ।

पृथ्वा दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ ६.०४८.२२

सकृद्ध- एकवारमेव । द्यौः- नभः । अजायत- उद्भूतम् । सकृत्- एकवारमेव । भूमिः- पृथिवी । अजायत- उद्भूता । पृथ्वाः- अव्यक्तप्रकृतेरदित्याः । पयः- सारम् । सकृत्- एकवारमेव । दुग्धम्- निष्पन्नम् । तदन्यः- तदितरः । नानु जायते । ननु सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेरेतेषामसकृत्कल्पनमेवोक्तम् । तेनेयं श्रुतिर्विरुध्यत इति चेन्न । एकस्यां सृष्टौ एकस्मिन् युगे वा द्यावापृथिव्योरेकवारकल्पनमेवोच्यतेऽत्र ॥२२ ॥